

Εισήγηση του Ηρακλή Μήλλα στο διεθνές συνέδριο με θέμα 'Η ιστορία ως διακύβευμα - Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας', του περιοδικού Historein (Αθήνα, 30 Νοεμβρίου-2 Δεκεμβρίου 2001)

Ιστοριογραφία ή Μυθιστόρημα;

- Η μαρτυρία των ελληνικώ ν και τουρκικώ ν κειμένων

Μια από τις αιτίες που για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δεν μας επέτρεψε να παρατηρήσουμε ότι η ιστοριογραφία και το μυθιστόρημα ακολούθησαν μια κοινή πορεία και ότι λειτούργησαν συμπληρωματικά πιθανώς να ήταν η πεποίθηση ότι τα δύο είδη ανήκουν σε δυο σχεδόν διαμετρικά αντίθετους χώρους: η ιστοριογραφία στο χώρο της έρευνας και της πραγματικότητας και το μυθιστόρημα στο χώρο της τέχνης, της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της φαντασίας. Οι ιστορικοί και οι κριτικοί της φιλολογίας αμοιβαία σεβάστηκαν και αναγνώρισαν την αυτονομία της άλλης πλευράς. Μόνο τα τελευταία χρόνια αμφισβητήθηκε η κλασική στεγανή ταξινόμηση των γραπτών κειμένων. [1] Εδώ θα προσπαθήσω να παρουσιάσω την προαναφερθείσα κοινή πορεία παραθέτοντας ορισμένα παραδείγματα από την τουρκική και την ελληνική ιστορική και μυθιστορηματική γραφή. [2]

Δεν είναι βέβαια δύσκολο να επισημανθούν ορισμένες διαφορές μεταξύ της ιστοριογραφίας και του μυθιστορήματος. Ο αναγνώστης με την πρώτη κιόλας επαφή μπορεί να αναγνωρίσει ποιο είναι το είδος της γραφής. Από την μια πλευρά παρατηρείται α) η ακαδημαϊκά επιβεβλημένη γλώσσα με την ειδική φρασεολογία της επιστήμης της ιστορίας και με μια δομή αφήγησης που συνήθως χαρακτηρίζει τα ιστορικά συγγράμματα - πρόλογος και διορισμός πλαισίου, αρχειακά στοιχεία και αναφορές σε άλλους ιστορικούς, γενικεύσεις, υποσημειώσεις, βιβλιογραφία κ.α. - και από την άλλη, στην περίπτωση του μυθιστορήματος, β) ο παραστατικός λόγος όπου η αφήγηση δεν είναι αφηρημένη αλλά τα γεγονότα προβάλλουν μέσα από τις συγκεκριμένες πράξεις και τις ομιλίες κάποιων ηρώων οι οποίοι σημειολογικά αποτελούν την προσωποποίηση ενός κοινωνικού πλαισίου και μιας γενικότερης πραγματικότητας.

Η ομοιότητα της ιστοριογραφίας και της μυθιστορίας όμως έγκειται ακριβώς σε αυτήν την «πραγματικότητα». Σύμφωνα με την εποχή, την συγκυρία, και από την άλλη, σύμφωνα

με την ιδεολογία και την ταυτότητα του συγγραφέα, οι αφηγήσεις συγκλίνουν ή διστανται, αλλά ταυτόχρονα ακολουθούν μια κοινή πορεία ανεξάρτητα αν αυτές αποτελούν μέρος της ιστοριογραφίας ή της μυθιστορίας. Όταν δηλαδή ταξινομηθούν τα κείμενα σύμφωνα με τον κόσμο που σκιαγραφούν και τον τρόπο που ερμηνεύουν το παρελθόν και το παρόν και όχι σύμφωνα με τα μέσα με τα οποία σκιαγραφούν ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, οι ομοιότητες των δύο ειδών γίνονται πιο ορατές. Βλέπουμε κοινές και παράλληλες γενικές ιστορίες, όμοια ιεράρχηση αξιών, συγγενικά θέματα και ενδιαφέροντα και κοινές ορολογίες.

Στην περίπτωση της τουρκόφωνης γραφής π.χ., πριν από την εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού, δηλαδή πριν από περίπου το 1900-1910 ορισμένες παράμετροι είναι κοινές στον ιστορικό και λογοτεχνικό τουρκόφωνο λόγο,: α) Δεν αναφέρεται ο όρος «τούρκος» ο οποίος μέχρι τότε έφερε μια αρνητική έννοια και σήμαινε «άξεστος», «χωριάτης», αλλά συνήθως ο όρος «Οθωμανός», β) Δεν παρατηρούνται αναφορές σε μακρινούς αρχαίους προγόνους, γ) Δεν αναπτύσσονται αρνητικά στερεότυπα κατά των γειτονικών λαών και των εθνικών μειονοτήτων. Π.χ., οι Έλληνες και οι «Ρωμιοί», δηλαδή οι ελληνικής εθνότητας Οθωμανοί πολίτες, παρουσιάζονται με ουδέτερους χαρακτηρισμούς και δεν θεωρούνται ξένα σώματα μέσα στην Οθωμανική κοινωνία, δ) Ο κόσμος αυτών των συγγραφέων χαρακτηρίζεται από μια κοσμοπολίτικη διάθεση συνύπαρξης με τα «ξένα» στοιχεία, δηλαδή με τους Ευρωπαίους και τους πιστούς των άλλων θρησκειών και δοξασιών και χωρίς να παρουσιάζουν συμπτώματα ξενοφοβίας. Η ιστοριογραφία όπως και η λογοτεχνία αυτής της εποχής, αν και δεν έχουν να παρουσιάσουν μεγάλα ονόματα, δεν διαφοροποιούνται αλλά ακολουθούν μια κοινή πορεία [\[3\]](#)

Με την εμφάνιση των Νεότουρκων, το μυθιστόρημα και γενικότερα η λογοτεχνία, συμπεριλαμβανομένου του διηγήματος όπως και της ποίησης, όχι μόνο ταυτίστηκαν με την εθνική/εθνικιστική ιστοριογραφία, αλλά στην πράξη ανέλαβαν τον ρόλο να διαμορφώσουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε για αρκετά χρόνια η ιστοριογραφία (π.χ. ο Ζιγιά Γκιοκάλπ). Ο Ομέρ Σεϊφεττίν (1884-1920) , ο πολύ γνωστός στην Τουρκία διηγηματογράφος και μυθιστοριογράφος, είναι ένας από τους πρώτους που ανέπτυξε την θέση ότι οι Τούρκοι αποτελούν μια εθνική ομάδα και θα πρέπει να μάχονται κατά των γειτόνων και γενικότερα των «ξένων» για να επιβιώσουν ως έθνος. Αυτό ήταν και το πνεύμα που επικράτησε (στην λογοτεχνία όπως και στην ιστοριογραφία) στο νεοσύστατο τουρκικό κράτος μετά το 1923. Συγγραφείς μυθιστορημάτων όπως η Χαλιντέ Εντίπ Αντίβαρ (1882-1964), ο Γιακούπ Καντρή Καραοσμάνογλου (1882-1974), ο Ταρίκ Μπουγρά (1918-1998) ο Ατίλλα Ιλχάν (1925-) και άλλοι πολλοί ανέπτυξαν αυτόν τον λόγο μαζί με τους ιστορικούς εκείνης της εποχής, όπως τον Γιουσούφ Άκτσουρα (1875-1935), τον Ισμαήλ Χακκί Ουζούντσαρσιλη, κ.α. Ο κόσμος που συναντά ο αναγνώστης σε όλα αυτά τα κείμενα, με το παρόν και το παρελθόν του, είναι όμοιος. Η ερμηνεία της τουρκικής ταυτότητας, του κοινού παρελθόντος, των εχθρών και των κοινών κινδύνων, οι στόχοι και οι προσδοκίες του έθνους και οι χαρές και οι λύπες των ηρώων δεν διαφέρουν στο μυθιστόρημα και στην ιστορική αφήγηση. Ίδια είναι στις γενικές της γραμμές και η εικόνα του Άλλου, του Έλληνα στα δύο είδη των κειμένων.

Χαρακτηριστικό είναι ότι όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 με την καθοδήγηση του αναμφισβήτητου αρχηγού Μουσταφά Κεμάλ αναπτύχθηκε η θεωρία ότι η καταγωγή των περισσότερων λαών του κόσμου είναι τουρκική (η Θεωρία Ηλίου-Γλώσσας), την ίδια χρονιά ο Γιακούπ Καντρή στο μυθιστόρημά του «Ο Ξένος» (1932) παραθέτει χωρία όπου υποστηρίζεται αυτή ακριβώς η θέση. Το μυθιστόρημα Πράσινη Νύχτα (1928) του Ρεσάτ Νουρή Γκίουντεκην (1889-1956) δεν διαφέρει από τις ιστορικές ερμηνείες οι οποίες αναπτύχθηκαν στο νεοσύστατο κράτος και που ούτε λίγο ούτε πολύ καταλογίζουν αποκλειστικά στον «σκοταδισμό» του Ισλάμ την συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις δυστυχίες των Τούρκων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το μυθιστόρημα και η ιστοριογραφία λειτούργησαν συμπληρωματικά.

Η μαρξιστική σχολή ανέπτυξε τον δικό της ιδιόμορφο λόγο - αν εξαιρέσουμε την πρώιμη εμφάνιση της ποίησης του Ναζίμ Χικμέτ (1902-1963) - πρώτα μέσα από το μυθιστόρημα ξεκινώντας περίπου από την δεκαετία του 1940 με τον Σαμπαχαττίν Αλί (1907-1948) και τον Ορχάν Κεμάλ (1914-1970) και αρκετά αργότερα μέσα από την γραφή της ιστορίας. Οι μαρξιστές συγγραφείς, μυθιστοριογράφοι αλλά και ιστοριογράφοι όπως ο Κερίμ Σαντί στην δεκαετία του 1960, δεν ύμνησαν αλλά κατέκριναν το τουρκικό κράτος, τόνισαν τις ταξικές ανισότητες και σκιαγράφησαν τον Έλληνα ως ένα θετικό πρότυπο επειδή αποτελούσε υπόδειγμα στον ταξικό αγώνα. [4] Ακολούθησαν άλλοι αριστεροί ιστορικοί, διαφορετικών αποχρώσεων, στις δεκαετίες 1960-1970: Μετέ Τουντζάη, Ντογάν Αβτζιογλου, Γιαλτσίν Κιουτσούκ, κ.α.

Το δε σύγχρονο ισλαμικό ρεύμα μετά το 1970-1980 ανέπτυξε ένα είδος μυθιστορήματος, το «ισλαμικό μυθιστόρημα», μέσα από το οποίο αναβίωσε μια νέα ερμηνεία της πρόσφατης ιστορίας και όπου ασκείται έντονη κριτική στις πρακτικές του αυταρχικού κεμαλικού πολιτικού καθεστώτος. Πρωτοπόρος αυτής της «ιστοριογραφικής» αλλά και λογοτεχνικής και έντονα ιδεολογικής αποστολής είναι ο Ισμαήλ Χεκίμογλου (1932-) και το μυθιστόρημά του Ο Αμπντουλλάχ από το Μίνγιε (1968) έκανε περισσότερες από πενήντα εκδόσεις.

Η περίπτωση δύο μυθιστοριογράφων, του Χαλικαρνάς Μπαλικτσισή (το πραγματικό του όνομα είναι Τζεβάτ Σακήρ) (1886-1973) και του Κεμάλ Ταχίρ (1910-1973) διαφέρει. Αυτοί οι λογοτέχνες τους οποίους μπορούμε να αποκαλέσουμε «Ανατολιστές», ανέπτυξαν στην δεκαετία του 1950 μια νέα θεωρία - που φέρει χαρακτηριστικά της θεωρίας του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής - για το κράτος, για την καταγωγή και την ταυτότητα των Τούρκων η

οποία είναι πολύ διαδεδομένη τις τελευταίες δεκαετίες μεταξύ των τούρκων διανοουμένων. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία οι Τούρκοι πολιτιστικά είναι οι κληρονόμοι όλων των πολιτισμών της Μικράς Ασίας και συνεπώς και των Ιώνων. Ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Τουργκούτ Οζάλ το 1988 βασίστηκε σ' αυτούς τους συγγραφείς για να γράψει το βιβλίο του *La Turquie en Europe* όπως αναφέρεται στην σελίδα 21. Εδώ οι δύο μυθιστοριογράφοι ανέπτυξαν μια πρωτοβουλία όμοια με αυτές που χαρακτηρίζουν τους ιστορικούς οι οποίοι καθιερώνουν νέες ιστορικές ερμηνείες. Ιστορικοί που ανέπτυξαν μια δεκαετία αργότερα παρόμοιες απόψεις είναι ο Σεντζέρ Ντιβιτσιόγλου και ο Μουζαφφέρ Σεντζέρ.

Το εύλογο ερώτημα που πιθανώς προκύπτει είναι το εξής: δεν υπήρξε μυθιστόρημα και ιστοριογραφία που δεν ήταν υπό την επήρεια κάποιου ιδεολογικού ρεύματος; Δεν υπήρξαν καθαρά επιστημονικές ιστορικές έρευνες και λογοτεχνικά έργα που δεν υπηρετούσαν πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες; Η απάντηση είναι ότι υπήρξαν αλλά και ότι αυτό το είδος της γραφής και πρακτικής εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα στους δύο χώρους, δηλαδή στην γραφή της λογοτεχνίας και της ιστορίας ως ένα νέο ρεύμα μέσα στην τουρκική κοινωνία. Μετά περίπου το 1970 βλέπουμε μια κοινή πορεία όπου οι ιδεολογικές αναζητήσεις που ανέφερα παραπάνω υποχωρούν - αλλά χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαλείφονται τελείως - και αναπτύσσονται νέοι τρόποι προσέγγισης και νέοι προβληματισμοί. Υποχωρεί το ιδεολογικό στοιχείο του λόγου το οποίο έχει αμεσότερη σχέση με τα «κοινά», τα «κοινωνικά» ή «εθνικά» θέματα και έρχεται στο προσκήνιο ένα πιο προσωπικό, πιο ατομικό, πιο ειδικό και λιγότερα γενικό αντικείμενο. Στην δεκαετία του 1980 και του 1990 στο μυθιστόρημα π.χ., βλέπουμε τον Ορχάν Παμούκ (1952-), τον Μεχμέτ Ερογλου (1948-), την Φεριντέ Τσιτσέκογλου (1951-) να παρουσιάζουν ήρωες που δεν αποτελούν στερεότυπα εθνών αλλά πρωτίστως να αντιπροσωπεύουν πολίτες με ανησυχίες που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν εθνικές αλλά κάποτε ούτε και κοινοτικές. Πολύ προσωπικά θέματα ή αναζητήσεις που σχετίζονται με το φύλο ή με πανανθρώπινα πιστεύω ήρθαν στο προσκήνιο. Ταυτόχρονα η ιστοριογραφία παρουσιάζει μια στροφή που θα τολμούσα να την χαρακτηρίσω σαν μια νέα προσέγγιση με τάση ενσυναίσθησης προς τον περιθωριακό ήρωα, τον «Άλλο», τον ξένο, τον μειονοτικό. Η απομάκρυνση από τη γενική και τη σφαιρική ιδεολογική θεματολογία και τα στερεότυπα που διαπερνούν όλη σχεδόν την κοινωνία συνοδεύτηκε και στην ιστοριογραφία με μια ροπή προς την έρευνα για τους ξεχασμένους της ιστορίας: τους ηττημένους στις πολιτικές διαμάχες (π.χ. οι Τσαγλάρ Κεϊντέρ, Τανέρ Τιμούρ ασχολήθηκαν με τα μιλλέτ), τους εκδιωχθέντες ως ξένοι από την χώρα (οι Αϊχάν Ακτάρ, Ριντβάν Ακάρ, Εντχέμ Αλντέμ ερεύνησαν τους μη-μουσουλμάνους της Τουρκίας), τους πολιτικά περιθωριοποιημένους (οι Τανέρ Ακτσάμ, Νιλουφέρ Γκιολέ έγραψαν για τους Αρμένιους, τους Κούρδους και τους Ισλαμιστές), τα ξεχασμένα επαγγέλματα (ο Τζεμ Μπεχάρ μελέτησε τους μη-μουσουλμάνους Οθωμανούς μουσικούς), τις χαμένες συνοικίες (βλ. Μουράτ Μπελγκέ), τα αντικείμενα που πια δεν χρησιμοποιούμε, τα φαγητά που δεν μαγειρεύουμε και άλλα παρόμοια θέματα.

Με άλλα λόγια, ο κοινός κόσμος της ιστοριογραφίας και του μυθιστορήματος δεν περιορίζεται σε θέματα ιδεολογίας, γενικής κοσμοθεωρίας και μιας γενικότερης ερμηνείας, αλλά επεκτείνεται και στα είδη των αντικειμένων, στη θεματολογία, στους χώρους, στα πρόσωπα που παρουσιάζονται μέσα σ' αυτά τα κείμενα. Οι παραστάσεις του λόγου είναι κοινές, όπως και οι προτεραιότητες των συγγραφέων. Τελικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σχέση της ιστοριογραφίας με το μυθιστόρημα δεν περιορίζεται στο χώρο του «ιστορικού μυθιστορήματος» αν και σε αυτό το είδος η σχέση είναι πιο έντονη. Η ιστορική σχέση είναι αισθητή σε κάθε είδος κειμένου.

*

Θα αναφερθώ πιο σύντομα στο ελληνικό μυθιστόρημα και στους έλληνες ιστορικούς βασικά επειδή η ελληνική κοινωνία δεν βιώνει τις έντονες αναζητήσεις «ταυτότητας» και τις σχετικές κοινωνικές συγκρούσεις που παρουσιάζει η γειτονική χώρα και κατά συνέπεια δεν επιδεικνύει την πολυπλοκότητα της τουρκικής περίπτωσης. Η τουρκική κοινωνία δεν έχει ακόμα ολοκληρώσει τον κύκλο της εθνογένεσής της και γι' αυτό παρατηρούνται διάφορα ιδεολογικά αλληλοσυγκρουόμενα ρεύματα, ενώ η ελληνική κοινωνία, η οποία βρίσκεται σε μια μεταγενέστερη ιστορική φάση, δεν παρουσιάζει (ευτυχώς) ούτε τον πλούτο ούτε το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η πολυφωνία της Τουρκίας.

Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ελληνική εμπειρία δεν μας παρέχει την δυνατότητα να βγάλουμε διαφορετικά συμπεράσματα από αυτά της τουρκικής. Παρατηρούμε και εδώ ότι το μυθιστόρημα και η ιστοριογραφία συμβαδίζουν και λειτουργούν συμπληρωματικά. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στο ιστορικό έργο Η Ελληνική Νομαρχία και στο (συμβατικά) πρώτο ελληνικό μυθιστόρημα Ο Λέανδρος του Π. Σούτσου οι ιστορικές ερμηνείες συμπίπτουν: το Βυζάντιο, π.χ., εκλαμβάνεται ως μια ξένη προς εμάς δύναμη. Στο ιστορικό κείμενο οι Βυζαντινοί κρατούντες είναι οι «τύραννοι», στο μυθιστόρημα ο Οθωμανικός στόλος αποκαλείται «βυζαντινός». [5] Ο ρόλος και η εικόνα αυτού του Βυζαντίου αναθεωρούνται με λογοτεχνικά βοηθήματα, με το έργο του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος το 1852 και καθιερώνεται ο όρος «ελληνοχριστιανισμός» και η ιδέα της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους. Η λογοτεχνία σ' αυτήν την περίπτωση σαφώς προπορεύεται της ιστοριογραφίας και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. Παρατηρούμε την συμπληρωματική σχέση της ιστορίας και του μυθιστορήματος σε όλο τον 19^ο αιώνα.

Οι μυθιστοριογράφοι τις γενιάς του 30' είναι οι πρωτοπόροι μιας νέας ερμηνείας των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ο Η. Βενέζης, ο Στρ. Μυριβήλης, ο Κ. Πολίτης και αργότερα οι Μ. Ιορδανίδου και η Δ. Σωτηρίου έθεσαν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι σχέσεις των λαών αποκτούν μια νέα διάσταση πέρα από την εθνική. Το Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη, Βιβλίο Δεύτερο (2000) του Θανάση Βαλτινού αποτελεί ένα ακόμα βήμα που ανοίγει νέους ορίζοντες στην ιστορική ερμηνεία του πρόσφατου παρελθόντος. Τα γεγονότα παρουσιάζονται με ένα τρόπο που η ιστοριογραφία ακόμα δεν έχει επεξεργαστεί Σ' αυτά τα κείμενα βλέπουμε στοιχεία που μας παραπέμπουν στους Τούρκους μαρξιστές μυθιστοριογράφους. [6]

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση στο μυθιστόρημα αλλά και γενικότερα - όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Τουρκίας αλλά και παγκοσμίως μέσα στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας, όπως αποκαλείται, στροφής - προς το μεμονωμένο και όχι πλέον προς το δομικά κατοχυρωμένο και αναγνωρίσιμο αντικείμενο. Βλέπουμε ήρωες που δεν αποτελούν σύμβολα στεγανά καθορισμένων κοινωνικών συνόλων. Ο Βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά της Ρέας Γαλανάκη και Η Αναζήτηση του Νίκου Θέμελη αποτελούν δύο επιτυχημένα παραδείγματα αυτής της στροφής.

*

Ασφαλέστερα αποτελέσματα θα προκύψουν από μια πιο εμπειριστωμένη έρευνα που θα περιλάμβανε ένα μεγαλύτερο αριθμό κειμένων, ιστορικών και λογοτεχνικών. Εδώ προσπάθησα να αναπτύξω μια απλή σκέψη: Αν ιστοριογραφία σημαίνει να ερευνηθεί, να ερμηνευτεί το παρελθόν και να συγκροτηθεί μια «γνώση» και μια ιστορική συνείδηση του παρελθόντος, τότε αυτή η δραστηριότητα όχι μόνο δεν περιορίζεται στην δράση των ιστορικών, αλλά συχνά και κατά περιόδους, όπως είδαμε, μονοπωλείται από τους λογοτέχνες. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο ειδών, ως προς τις κινητήριες δυνάμεις και τα πρακτικά αποτελέσματα, δεν είναι ευδιάκριτη. Αν αναγνωρίσουμε τα προαναφερθέντα παραδείγματα ως αντιπροσωπευτικά και με βάση αυτά επιχειρήσουμε να βγάλουμε γενικά συμπεράσματα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το μυθιστόρημα έθεσε συχνά τις γενικές αρχές και ένα πλαίσιο και η ιστοριογραφία συμπλήρωσε ή «τεκμηρίωσε» χρησιμοποιώντας διαφορετικά μέσα αυτά που ήδη αναγνωρίστηκαν από το αναγνωστικό κοινό σαν γεγονότα τα οποία έχουν βιώσει κάποιοι «φανταστικοί», «ιδεατοί», «νοεροί» αλλά και εξίσου πιστικοί ήρωες λογοτεχνικών κειμένων.

**

---

[1] Βλέπε π.χ. Jacques Derrida: *Of Grammatology*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976 (αρχικά στα γαλλικά το 1976); Hayden White: *Metahistory*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 1973; Dominick LaCapra: *History & Criticism*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, κ.α. Για μια ιστορική αναδρομή των σχετικών εξελίξεων βλέπε *Modern Criticism and Theory*, Επιμ. David Lodge, Longman, London and New York, 1988.

[2] Οι απόψεις της παρούσης εισήγησης εν μέρει αναπτύχθηκαν σε δύο βιβλία μου που κυκλοφόρησαν το πρώτο στην Τουρκία και το δεύτερο στην Ελλάδα: α) *Türk Romanı ve 'Öteki' - Ulusal Kimlikte Yunan İmajı* (Το Τουρκικό Μυθιστόρημα και ο «Άλλος» - Η Εθνική Ταυτότητα και η Εικόνα του Έλληνα), Εκδόσεις Sabancı Üniversitesi, Κωνσταντινούπολη, 2000 και β) *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων - Σχολικά Βιβλία, Ιστοριογραφία, Λογοτεχνία και Εθνικά Στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001. Για μια γενική επισκόπηση της τουρκικής ιστοριογραφίας και ειδικότερα σε σχέση με τον «Έλληνα» βλέπε και Η. Millas, "Non-Muslim Minorities in the Historiography of Republican Turkey: the Greek case", στο *The Ottomans and the Balkans*, Επιμ. Fikret Adanır & Suraiya Faroqhi, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002.

[3] Γνωστοί μυθιστοριογράφοι που ερμηνεύουν με αυτόν τον χαρακτηριστικό τρόπο την κοινωνία που τους περιβάλλει είναι οι Σεμσεττίν Σαμή (1850-1904), Αχμέτ Μιτχάτ (1844-1912), Σαμπασαζαντέ Σεζαή ((1860-1936), Χαλίτ Ζιγιά Ουσακλίγκιλ (1866-1945), Ρετζαΐζαντέ Μαχμούτ Εκρέμ (1847-1914), Σαβφέντ Νεζιχή (1871-1939), Μεχμέτ Ραούφ (1875-1931) κ.α Ο ιστορικός Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά (1822-1895) δεν διστάζει να περιγράψει την Ελληνική Επανάσταση με βάση τις πηγές και τις ερμηνείες του Σπυριδώνα Τρικούπη.

[4] Η Τουρκία δεν έχει να υποδείξει έναν γνωστό μαρξιστή ιστορικό στα χρόνια 1930-1950, π.χ., έναν Γ. Κορδάτο. Τα λογοτεχνικά κείμενα κάλυψαν τις ανάλογες ανάγκες.

[5] Βλ. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, Κάλβος, Αθήνα, 1980, σσ. 73-82 και Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λεάνδρος*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη Ίδρυμα Κ.Ε. Ουράνη, Αθήνα, 1996, σ. 136.

[6] Η ιστοριογραφία μπορεί να υστερεί επειδή η θέση του ιστορικού μέσα στον επαγγελματικό χώρο είναι πιο ευάλωτη σε σχέση με αυτή του λογοτέχνη ο οποίος γενικά λειτουργεί πιο ανεξάρτητα, χωρίς εξαρτήσεις από φορείς και ιδρύματα. Οι λογοτέχνες ενδεχομένως να πορεύονται πιο «αναρχικά», χωρίς αυτή η διαπίστωση να σημαίνει αναγκαιότητα